

Willem van Oranje 1584-1984. Een literatuuroverzicht*

EEN RECENSIEARTIKEL DOOR F. POSTMA

De Willem van Oranje-herdenking 1984 heeft, zoals verwacht, een rustig en onopvallend verloop gehad. De officiële feestredenaar, Prof. Schöffers, sprak op 10 juli in de Nieuwe Kerk in Delft een fraaie rede uit en rumoer over plagiaat of spreekverboden was er, anders dan in 1933', niet. De pers vond het dan ook nauwelijks de moeite waard enige aandacht aan de vierhonderdste sterfdag van de Vader des Vaderlands te besteden. Alleen in de *Volkskrant* kwam de Amsterdamse filosoof Ch. Vergeer met een poging tot 'debunking' in een tweetal artikelen over de historiciteit van Oranjes laatste woorden. Maar zijn aanmerkingen waren drie jaar eerder al verschenen in *Maatstaf* en daar door J.A.L. Lancée van een passend commentaar voorzien². Voor de rest was het, althans voor zover het de publieke herdenking betrof, matheid troef. Op de TV konden we twee maanden lang een weinig boeiend feuilleton aanschouwen waarin de historische juistheid meer dan eens werd opgeofferd aan de zucht tot sensatie en in de boekhandels werden we vergast op de bij deze gelegenheden gebruikelijke samenvattingen die nooit iets nieuws opleveren. Alleen de tentoonstelling over de Prins in het Prinsenhof in Delft mag, tezamen met de expositie in de KB van een aantal boeken uit het vroegere Oranje-bezit, een gunstige uitzondering worden genoemd. Voor een discussie over de oorzaken van deze universele grijsheid verwijst ik naar A.Th. van Deursens artikel in *NRC-Handelsblad* van 23 juli jl. Ik zal me hier verder concentreren op de wetenschappelijke herdenking van de dood van de Prins, zoals die vorm kreeg in de uitgave van enkele boeken, een speciaal nummer van *Spiegel Historiae*, een artikel in het *Archiv für Reformationsgeschichte* en het door het Historisch Genootschap op 4 en 5 juni in het Delftse stadhuis georganiseerde congres, waarvan de bijdragen in deze aflevering van de *BMGN* zijn afgedrukt.

Het boek waar ik in het kader van deze bespreking de meeste moeite mee heb, is de bundel *Republiek tussen Vorsten*, de literaire poot van het door de AVRO en de Walburg Pers opgezette multimedia-project *The Royal Republic*. Niet zozeer vanwege de kwaliteit van de bijdragen als wel vanwege de opzet. De samenstellers hebben namelijk de dood van de Prins tot uitgangspunt genomen voor een internationaal opgezette geschiedenis van de Tachtigjarige Oorlog, wat me, met alle respect voor Oranje, nogal overtrokken lijkt. Bovendien hebben de uitgevers hun populariseringsdrift daarbij zover gedreven, dat ze wel 50 van de 180 bladzijden hebben gevuld met illustraties, maar geen enkele pagina wensten vrij te maken voor zelfs maar een bescheiden literatuuroverzicht. Een echt wetenschappe-

* Zie voor de titels van de besproken publikaties de hierachter opgenomen literatuurlijst.

1. Zie voor de opschudding over het plagiaat van Colenbrander J.H.M, van de Westelaken 'De Oranje-herdenking van 1933' in: Haitsma Mulier en Jansen, ed., *Willem van Oranje in de Historie*, 184-185.
2. J.A.L. Lancée, 'Oranje's beeld in later ogen', *Maatstaf*, XXIX (1981) afl. 8/9, 38 en 50-51.

lijke essaycollectie kan men deze bundel dan ook niet noemen. Eerder lijkt het op een themanummer van een populairwetenschappelijk tijdschrift en als men dat voor lief neemt, valt er weinig op aan te merken. Een groep gerenommeerde auteurs - Israël, Mout, Duke, Frijhoff, e.a. - heeft geprobeerd zijn specialistische kennis op overzichtelijke wijze voor de algemene lezer uit te stallen en is daar door de bank genomen goed in geslaagd. Slechts één auteur prikkelt tot tegenspraak: J.I. Israël, die op nogal anachronistische wijze de Spaanse 'realpolitische' houding tegenover de Republiek na 1600 terugprojecteert naar de zestiende eeuw. Dat lijkt me, op zijn zachtst gezegd, een miskenning van de ware aard van Filips U's katholicisme.

Een ander boek dat zich beweegt aan de periferie van de wetenschap en Oranje slechts van een kant benadert, is *Reformatie en Rebelle* van de gereformeerde kerkhistoricus R.H. Bremmer. Bremmers kracht is de anecdote. Wie wil weten hoe stadssecretaris Jan van Hout op 8 september 1574 de defaitisten in de Leidse vroedschap de mond snoerde, leze *Reformatie en Rebelle*: hij eiste woordelijke notulering van de discussie in plaats van de in de zestiende eeuw gebruikelijke samenvatting van naamloze opinies. Naast het geven van een boeiend verslag van de Opstand in zijn beginjaren is het Bremmer erom begonnen de calvinistische signatuur ervan duidelijk te maken. Om dat te bereiken stelt hij zich op het Groeniamse standpunt van de Opstand als geloofsstrijd. Weliswaar kan ook Bremmer er niet onderuit toe te geven dat de gereformeerden in deze periode nog maar een kleine minderheid waren, maar dat weerhoudt hem er niet van hen als de exclusieve dragers van het verzet te zien en de Prins als hun grote beschermer en geestverwant. Voor veel begrip voor de middengroepen is in een dergelijke opvatting geen plaats. 'Hun gematigdheid', zo schrijft Bremmer misprijzend over de Zuidnederlandse adel, 'deed hen tenslotte overgaan naar het kamp der legitimiteit.' Evenmin heeft hij oog voor de sociaal-economische achtergronden van het calvinistisch radicalisme in Vlaanderen. Wie zich daarover wil informeren, kan beter te rade gaan bij het hier opgenomen artikel van Decavele over Oranje en Gent (zie blz. 626-650). Toch zou het onjuist zijn *Reformatie en Rebelle* om deze tekortkomingen als irrelevant terzijde te schuiven. Het calvinisme was een wezenlijk onderdeel van de Opstand, waarzonder deze nooit zo zou zijn verlopen als hij gedaan heeft. Alleen: Opstand en calvinisme vielen niet samen. Zolang men zich dat maar voor ogen houdt, kan lezing van Bremmers vlot geschreven beschouwingen geen kwaad.

Duidelijk een categorie beter dan Bremmers werk, maar toch ook niet helemaal zonder tekortkomingen, is de onder redactie van E.O.G. Haitsma Muijer en A.E.M. Jansen uitgekomen bundel *Willem van Oranje in de Historie 1584-1984. Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving*. Dit boek is het eerste in zijn soort in de Oranje-literatuur. Kwamen in 1933 niet verder dan één historiografisch artikel over de Prins in de officiële herdenkingsbundel van de hand van J.S. Theissen³, in *Willem van Oranje in de Historie* wordt geprobeerd in acht opstellen Oranjes wisselende beeld in de Nederlandse historiografie te beschrijven. Helaas is de redactie er niet in geslaagd een eigentijdse bijdrage over het Oranjebeeld in de negentiende-eeuwse geschiedschrijving op te nemen. Om enigszins in de daardoor ontstane lacune te voorzien, heeft ze haar toevlucht genomen tot de noodgreep een drietal fragmenten uit het historiografische werk van G.W. Kernkamp af te drukken. Uiteraard moet men de redactie dankbaar zijn voor haar initiatief, maar erg fraai is het resultaat niet. Vooral niet wanneer men kijkt naar het opstel van G.J. Schutte

3. J.S. Theissen, 'De Prins van Oranje in de Nederlandsche geschiedschrijving' in: *Prins Willem van Oranje* (Haarlem, 1933) 301-342.

over de achttiende eeuw en dat van P.B.M. Blaas over Oranje in de historiografie tussen 1884 en 1933, waartussen Kernkamp de verbindende schakel moet vormen. Beide stukken zijn exempla van moderne historiografische geschiedbeoefening, waartegen de gedateerde fragmenten van Kernkamp toch wel schril afsteken.

De algemene lijn van de Oranjewaardering in onze geschiedenis, die uit *Willem van Oranje in de Historie* tevoorschijn komt, loopt van felle controverse in de zeventiende en achttiende eeuw naar vrijwel unanieme verering in onze tijd. De schrijvers betogen dat het stadhouderschap tijdens de Republiek het structurele twistpunt was in de politieke strijd waarbij de persoon van de eerste stadhouder niet buiten schot kón blijven. Tevens wijzen ze erop dat de conciliante liberale historiografie van de tweede helft van de negentiende eeuw er in geslaagd is de voorstelling van de stadhoudersdynastie als stabiliserende factor in de staat ingang te doen vinden, wat uiteraard ook weer zijn weerslag had op de waardering van de Prins als grondlegger en stamvader. Dit alles accepteer ik zonder bezwaar. De schrijvers adstrueren hun visie met een overvloed aan details en hun conclusie is onontkoombaar. Waar ik echter problemen mee heb in deze bundel is de behandeling van de periode voor 1650, toen het patroon nog niet zo vast lag. Ik doel hier met name op de bijdrage van A.E.M. Jansen, die in feite niet verder komt dan de vaststelling dat Bor, Van Reyd en Van Meteren grote bewonderaars van Oranje waren, maar de religieus-politieke context van deze bewondering volledig buiten beschouwing laat. Dat het positieve Oranjebeeld van deze drie historici misschien iets te maken zou kunnen hebben met de zich rond 1600 aankondigende storm van de Bestandstwisten, is een mogelijkheid die hij niet heeft overwogen. Hiermee verwant is mijn bezwaar tegen het begin van het overigens mooie artikel van Haitsma Mulier over de Oranjewaardering in de zeventiende eeuw. Weliswaar wijst hij op de moraliserende strekking van Hoofds Oranjebeeld in de *Nederlandsche Historiën* en vergeet hij evenmin Grotius' bewondering voor de Prins, maar van de katholieke Oranjevisies uit de zeventiende eeuw vermeldt hij alleen die van Dusseldorpius, Haraeus, Strada en Burgundius, die in Oranje alleen maar de belager en onderdrukker van hun geloof zagen. De waardering die bijvoorbeeld een niet onbelangrijk man als Vondel voor de 'oude Prins' koesterde, ziet hij over het hoofd. Een verwerking van wat Lancée in dit verband in zijn eerder aangehaalde artikel in *Maatstaf* heeft opgemerkt⁴, zou niet alleen Haitsma Muiers eigen stuk hebben verrijkt, maar ook bij hebben kunnen dragen aan de verduidelijking van de omslag in de waardering van de Prins bij de Nederlandse katholieken in de loop van de twintigste eeuw. Ik zeg dit met een zekere nadruk omdat juist de katholieken het moeilijk hebben gehad met hun verhouding tot de Prins. Eerst in de slotfase van hun emancipatie, in de jaren veertig en vijftig, hebben zij het voorbeeld van de andere zuilen gevolgd en hebben ze hun eigen beeld van de Prins als irenisch staatsman, die de calvinistische overheersing niet kon verhinderen, gecreëerd.

Intussen is met de Verzuiling ook de daaruit voortgekomen, levensbeschouwelijk gekleurde Oranjeverering op zijn retour. Op de slotpagina's van *Willem van Oranje in de Historie* beschrijft G.A.C. van der Lem de veranderingen in het Oranjebeeld sinds 1960. De ontwikkeling die hij signaleert, is tweeledig. Enerzijds is er de 'uitgezuiverde' ideaalvoorstelling van de Prins als principieel voorstander van verdraagzaamheid, zoals E.H. Waterbolk hem typeert in zijn opstel over het erasmianisme van Oranje⁵. Anderzijds is

4. Lancée, 'Oranje's beeld', 47.

5. E.H. Waterbolk, 'L'Erasmanisme de Guillaume d'Orange' (1970) in: E.H. Waterbolk, *Verpreide Opstellen* (Amsterdam, 1981) 84-93.

er de tendentie tot ontmythologisering, gepropageerd door de inmiddels al weer oud-hoogleraar aan de universiteit van Londen, K.W. Swart. Swart, die werkt aan de eerste wetenschappelijke biografie van Oranje sedert het tweedelige werk van Blok, is waarschijnlijk beïnvloed door de opvattingen van zijn Engelse collega's Koenigsberger en EUiott, die de zestiende-eeuwse godsdienstoorlogen in de eerste plaats zien als machtsconflicten⁶.

In de voor ons liggende herdenkingsliteratuur zijn beide tendenties vertegenwoordigd. Swart trekt, zoals te verwachten viel, de ontmythologiserende lijn krachtig door in zijn congresbijdrage (zie blz. 554-572) over Oranjes motieven in 1568 de gewapende strijd aan te gaan, daarbij gesteund door Koenigsberger in zijn artikel over Oranje, Filips en Granvelle (zie blz. 573-595). Een derde beschouwing in deze richting is Swarts artikel over 'Oranje en de opkomst van het Statenbewind' in *Spiegel Historiae*. De idealiserende tendentie vinden we terug bij Van Deursen in zijn schets van de persoon van de Prins in het door hem en H. de Schepper geschreven boek *Willem van Oranje. Een strijd voor Vrijheid en Verdraagzaamheid*, in Schöffers laudatio⁷ en bij N.M. Sutherland, die in haar artikel 'William of Orange and the Revolt of the Netherlands: A Missing Dimension' Oranje tekent als de spil van de protestantse coalitie tegen het contrareformatorische offensief in West-Europa na 1559.

Van deze drie stukken is dat van Van Deursen stellig het mooiste. Met een stilistisch meesterschap, zoals men dat maar zelden tegenkomt, heeft de Amsterdamse hoogleraar een beeld van de Prins geschetst, dat de lezer bijblijft. Van Deursen bereikt dit resultaat door een thetische betoogtrant, waarin eerst het algemene wordt getekend waartegen vervolgens het eigene van Oranje wordt afgezet. Een goed voorbeeld van deze werkwijze is Van Deursens beschrijving van de Prins als hoofd van zijn huis. Als hoge edelman was hij naar zestiende-eeuwse normen verplicht zorg te dragen voor de belangen van zijn geslacht. Als leider van de strijd tegen Spanje heeft hij dit ook voortdurend gedaan. Toch heeft de zaak van de Opstand nooit schade ondervonden van deze verbinding. Integendeel, als Oranje niet alle hulpbronnen van zijn familie in de strijd had geworpen, was het verzet na 1568 waarschijnlijk stilaan doodgebloed. Hetzelfde doorbreken van de conventie zien we bij Oranjes huwelijk met Charlotte de Bourbon, met wie hij na het 'standesgemasse', maar mislukte huwelijk met Anna van Saksen trouwde uit liefde. Slechts op één punt in zijn betoog slaat Van Deursen mijns inziens echt de plank mis: zijn geringschattende beoordeling van Oranjes humanisme is onhistorisch, beredeneerd vanuit de situatie van een latere periode toen de zoekende, vrije godsdienstigheid van de zestiende eeuw al weer was gevangen in de strakke dogmatische kaders van Trente en Dordt.

In hoeverre de voorstelling van de Prins als moreel hoogstaand strijder voor tolerantie en vrijheid in de toekomst bestand zal blijken tegen het ontmythologiserende en machiavellistische beeld dat Swart en Koenigsberger van hem geven, is een moeilijk te beantwoorden vraag. Swarts biografie is nog niet klaar en zolang we niet al zijn argumenten kennen, moeten we ons antwoord opschorten. Toch lijken me de kansen voor het voortbestaan van een ethisch positief beeld van de Prins vooralsnog niet slecht. Swarts betoog over de cen-

6. Zie hierover H.G. Koenigsberger, 'The Organization of Revolutionary Parties in France and the Netherlands' (1955) in: H.G. Koenigsberger, *Estates and Revolutions* (New York, 1971) 224-252 en J.H. Elliott, *Europe Divided 1559-1598* (Londen, 1968).

7. Mij tijdens het schrijven van dit artikel alleen bekend uit de samenvatting in *NRC-Handelsblad* van 10 juli 1984.

trale vraag van Oranjes motieven om de inval van 1568 te wagen, maakt, ondanks de uitgebreide documentatie, een niet geheel overtuigende indruk. Zeker, Oranje wist dat hij zijn eer en reputatie verspeelde als hij op de Dillenburg Alva's schrikbewind werkeloos bleef gadeslaan, maar Swart vergeet in zijn oordeel twee dingen: in de eerste plaats onderschat hij de enorme risico's verbonden aan een oorlog tegen de machtigste monarch van de zestiende eeuw en in de tweede plaats houdt hij geen rekening met de geweldige doem, die er voor Oranje en zijn tijdgenoten rustte op verzet tegen de vorst en zijn vertegenwoordigers. Geen beter bewijs hiervoor dan Oranjes eindeloze aarzelingen en consultaties met bevriende Duitse vorsten in 1567 over juist dat gewapend verzet. Het besluit tenslotte om toch de Rubicon over te steken werd de Prins, naar mijn mening, dan ook beslist door meer ingegeven dan alleen de zorg voor eigen eer en reputatie.

Machiavellisme en afstand nemen van dierbare opvattingen komen we eveneens tegen in Swarts en Koenigsbergers oordeel over Oranjes politieke ideeën. Swart, die in zijn artikel in *Spiegel Historiae* probeert Oranjes politieke evolutie in haar totaliteit te beschrijven, doet dat overigens met meer gevoel voor nuance dan Koenigsberger in zijn opstel over het begin van Oranjes oppositie. Hij signaleert een ommekeer in Oranjes opvattingen in 1568 toen de over de tiende penning morrende burgerij als enig mogelijke bondgenoot in de strijd tegen de Spaanse overheersing overbleef. Helemaal een voorstander van de Statenregering is de Prins echter nooit geworden. De aan het stelsel klevende bezwaren waren daarvoor te groot. Over de jaren voor Alva zijn de heren het echter wel zo ongeveer eens. De Prins was een op macht beluste hoge edelman, die om louter opportunistische redenen aandrong op het bijeenroepen van de Staten-Generaal. Ter illustratie van Oranjes in wezen autocratische neigingen citeert Swart daarbij de overbekende uitspraak uit 1556: 'De koning moet allen ophangen die hem in zo een noodtoestand tegenwerken'.

Evenals bij Oranjes motieven voor gewapend verzet lijkt me ook hier ruimte te zijn voor kritiek. Mijn eerste aanmerking is een citaat ontleend aan een memorie van Viglius uit het begin van 1558, waarin de adviezen van Oranje, Egmont en Hoorne over de vraag of Filips II als heer der Nederlanden de met de Fransen samenwerkende Schotten de oorlog moet verklaren, zijn samengevat. Als enige van de drie vindt Oranje het correct: '...que sur tout l'on donne quelque advis ausditz estatz de pardeca, affin de ne les mettre en guerre sans leur sceu'⁸. Mijn tweede tegenwerping richt zich tegen Koenigsbergers stuk, dat in zijn anti-adelsgezindheid reminiscenties oproept aan het *Recueil* van Hopperus (1566)⁹. Mijn bezwaren gelden met name Koenigsbergers voorstelling van de jaren na Granvelles vertrek als een periode van anarchie en chaos (stasis). Natuurlijk schaadde het vertrek van de kardinaal de bestuurskracht van de regering en ontstonden er gisting en corruptie. Maar was dit alles? Bovenal toch waren de jaren 1564-1566 een periode van intense discussie. Naast de religie en de financiën stond daarin de kwestie van het bestuur centraal. Hoe en in welke richting er gezocht werd, is nog onvoldoende bekend, maar het zou me niet verbazen dat er constructiever werd gedacht dan doorgaans wordt aangenomen; een onderzoek naar de contacten vanuit de gewesten met Brussel zou wel eens aardige verrassingen kunnen opleveren. Evenmin zou het me verbazen dat vooral de Prins een open oor voor de Statenverlangens zou blijken te hebben gehad. Ik wil met dit alles de amper 30-jarige Oranje niet verheffen tot de rang van groot staatkundig hervormer, maar het inzicht dat de Nederlan-

8. Algemeen Rijksarchief Brussel, *Manuscrits divers*, 197, fo. 16ro.

9. Joachim Hopperus, 'Recueil et Mémorial des troubles des Pays Bas du Roy' in: C.P. Hoyneck van Papendrecht, ed., *Analecta Belgica* (3 vol., 6 dln; 's-Gravenhage, 1743) II, 2, 17-116.

den op lange termijn niet geregeerd konden worden met voorbijgaan van de Staten, schrijf ik hem wel toe.

Mijn kritiek op Koenigsberger brengt me als vanzelf naar mijn derde punt: de verschillende visies van Koenigsberger en Van Nierop op Oranjes clientèle. Van Nierop (zie blz. 651-676) concludeert in zijn congresbijdrage dat Granvelles angst in de periode voor de Beeldenstorm voor een overname van het ambtenarenapparaat door de hoge adel door de feiten wordt gelogenstraft, terwijl Koenigsberger de Prins en zijn vrienden zowel voor als na Granvelles vertrek ziet werken aan de opbouw van een clientèle. Van Nierop baseert zijn conclusie op een onderzoek naar Oranjes benoemingen in het leger, zijn stadhouderschappen en zijn betrekkingen met de bij hem in dienst zijnde lage edelen en de in de omgeving van zijn bezittingen wonende landadel. Alleen bij de laatste twee groepen ziet hij cliëntèle-relaties met de Prins.

Van Nierop heeft zijn onderzoek grondig uitgevoerd en ik zal de laatste zijn om de resultaten ervan aan te vechten. Echter: heeft Van Nierop wel op de juiste plaats gezocht? Ik geloof van niet. Naar mijn mening heeft zijn veronderstelling van een Hollandse cliëntèlevorming rondom de Prins hem op een dwaalspoor gebracht. Wat Van Nierop namelijk niet schijnt te beseffen, is de moderniteit van de Prins als politicus. Koenigsberger ziet dat aspect heel duidelijk als hij Oranje vergelijkt met een man als de Luxemburgse stadhouder Mansfelt, die in zijn provincie bleef en daar een machtsbasis opbouwde. De Prins daarentegen beseft dat in een gecentraliseerde staat als de Habsburgse Nederlanden de politieke macht veroverd moest worden in het centrum, in Brussel. Zijn cliëntèlèpolitiek is met dit inzicht in overeenstemming. Zodra Granvelle vertrokken was, zien we hem bij vacatures in de centrale administratie in overleg met de nieuwe machthebber in deze zaken, Margaretha van Parma's secretaris Armenteros. Belangrijker evenwel dan het benoemen van zoveel mogelijk ambtenaren was blijkens Viglius' brieven aan Granvelle voor Oranje en zijn vrienden het spontane overlopen van grote groepen van de 'noblesse de robe' - 'Maer si hangen die meeste deel al die hoike na die vint'¹⁰ - en het voor zich winnen van politiek belangrijke figuren. Dat ze in dit opzicht geen geringe verwachtingen hadden, blijkt uit het feit dat ze zelfs de illusie koesterden, de oerloyale Hopperus in het oppositionele kamp te kunnen trekken". Vooral uit deze laatste dingen is mijns inziens de verwarring voortgekomen. Koenigsbergers definitie van clientèle is immers, in overeenstemming met het Angelsaksische gebruik, zeer ruim. Ze valt vrijwel samen met wat wij 'politieke achterban' zouden noemen, terwijl Van Nierop uitgaat van het strakke, semifeodale patronagebegrip van Mousnier.

Voor wat de overige congresbijdragen betreft, geloof ik met een kort oordeel te kunnen volstaan. Ik heb er geen fundamentele kritiek op en loof de auteurs voor de consciëntieuze wijze waarop ze zich van hun taak hebben gekweten. Ze hebben deelaspecten behandeld en in sommige opzichten pioniersarbeid verricht. Dat geldt in het bijzonder voor de mooie bijdrage van mw. Mout (zie blz. 596-625) over het intellectuele milieu van de Prins, die hopelijk ooit het uitgangspunt wordt voor een ideeëngeschiedenis van de Nederlandse Opstand.

Ik zou hier deze recensie kunnen besluiten, ware het niet dat dan twee publikaties buiten

10. Viglius a. Granvelle, Brussel, 7-X-1565. Bibliothèque Municipale de Besançon, *Collection de Granvelle*, T. XX, 142°.

11. Door hem opvolger te maken van Viglius als president van de Geheime Raad. Viglius a. Granvelle, Brussel, 2-VIII-1564. *Ibidem*, T. XIII, 177°.

F. POSTMA

beschouwing zouden blijven, die dat niet verdienen. De eerste is de door J.H. Kluiver in opdracht van het Historisch Genootschap bezorgde uitgave van *De correspondentie tussen Willem van Oranje en Jan van Nassau, 1578-1584*, waarin we voor het eerst een compleet overzicht van de betrekkingen tussen de twee broers in deze cruciale periode krijgen. De tweede is De Scheppers beschouwing over de Nederlandse geschiedenis van 1500 tot 1585 in *Willem van Oranje. Een strijd voor Vrijheid en Verdraagzaamheid*. Dit is evenals Van Deursens schets van de Prins een werkstuk van zeer hoog gehalte. Nooit eerder is een historicus erin geslaagd de Nederlandse Opstand zozeer als een geheel te behandelen als De Schepper hier heeft gedaan. Vooral zijn beschrijving van de ingewikkelde periode tussen de Pacificatie van Gent en de val van Antwerpen, waarbij al zijn voorgangers steken hebben laten vallen, heeft diepe indruk op mij gemaakt. Dat De Schepper deze krachttoer heeft verricht, is een van de plezierigste verrassingen van deze herdenking.

Lijst van besproken publikaties*

- R.H. Bremmer, *Reformatie en Rebelle. Willem van Oranje, de calvinisten en het recht van opstand. Tien onstuimige jaren: 1572-1581* (Franeker: Wever, 1984, 291 blz., f39,50, ISBN 906135 357 2).
- A. Th. van Deursen en H. de Schepper, *Willem van Oranje. Een strijd voor Vrijheid en Verdraagzaamheid* (Weesp: Unieboek en Tiel: Lannoo, 1984, 160 blz., f27,50, ISBN Nederland: 90 228 3759 9 en België: 90 209 1195 3).
- E.O.G. Haitzma Mulier en A.E.M. Jansen, ed., *Willem van Oranje in de Historie. Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving* (Utrecht: Hess, 1984, 233 blz., f39,-, ISBN 90 6194 244 6).
- J.H. Kluiver, ed., *De correspondentie tussen Willem van Oranje en Jan van Nassau, 1578-1584* (Dl. 4 Nederlandse Historische Bronnen; Amsterdam: Verloren, 1984, f17,50, ISBN 90 6550 102 9).
- K.W. Swart, 'Willem van Oranje en de opkomst van het Statenbewind', *Spiegel Historiae*, XIX (1984) 195-200.
- N.M. Sutherland, 'William of Orange and the Revolt of the Netherlands: A Missing Dimension', *Archiv für Reformationsgeschichte*, LXXIV (1983) 201-231.
- F. Wieringa, ed., *Republiek tussen Vorsten. Oranje, Opstand, Vrijheid, Geloof* (Zutphen: De Walburg Pers, 1984, 184 blz., f39,50, ISBN 90 6011 268 7).

De titels van de in dit nummer van de *BMGN* opgenomen congressbijdragen zijn niet opgenomen.